

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ЗДІБНОСТЕЙ І ОБДАРОВАНОСТІ

У статті проаналізовано підходи до розуміння сутності поняття "здібності", розглянуто можливості їх розвитку в процесі включення особистості у різні види діяльності, а також здійснено зіставлення понять "задатки", "здібності", "обдарованість".

Одним із пріоритетних завдань сучасної педагогічної науки справедливо визнається пошук шляхів розв'язання проблеми реалізації потенційної обдарованості кожної особистості, оптимального розвитку людських здібностей, виявлення і підтримка талановитих дітей та молоді. Особливе місце в цьому напрямі наукових досліджень посідають питання визначення сутності обдарованості, розробки методів її дослідження тощо. Зокрема, актуальною залишається проблема розподілу акцентів у ланцюгу "здібності – обдарованість – талант – геніальність". Однак саме ці проблеми ще недостатньо досліджені як у теоретичному, так і в прикладному аспектах, що суттєво позначається на практичній діяльності вчителів і викладачів у системі професійної освіти.

Термін "здібності" давно й широко використовується в науковій термінології, однак дослідники досі неоднозначно підходять до розуміння його сутності. Сьогодні більшість учених вважають, що здібності не зводяться до знань, умінь і навичок, однак забезпечують їх швидке набуття, закріплення й ефективне використання в практичній діяльності [1].

У психології здібності є предметом конкуруючих гіпотез залежно від того, як їхні автори тлумачать проблему біологічного і соціального [2: 416]. Прихильники соціального напрямку впевнені, що історіогенез здібностей відбувається в напрямку їх спеціалізації й перебуває під впливом соціального. Тому їх онтогенез можна уявити як освоєння дитиною суспільно-історичного досвіду, втіленого в предметах людської діяльності [2]. Разом зі способами їх використання вона немовби привласнює здібності тих людей, які ці предмети створили. Ця гіпотеза засвідчує прижиттєве формування здібностей, і для неї певним способом організації діяльності виступає соціальне. Вступаючи в активні стосунки з предметним світом, індивід нібито уподібнює його властивостям своєї індивідуальності. Цей процес ґрунтується на певних фізіологічних механізмах, які формуються під час діяльності.

За іншою гіпотезою, онтогенез здібностей ґрунтується на власне психологічних закономірностях, однак значною мірою залежить від біологічного. Як зазначав С. Рубінштейн, "людина не може відриватися від природи і цілковито протиставляти себе їй" [3]. Як природна істота вона має свій генотип – сукупність успадкованих структур організму. Разом із попередніми досягненнями людини (знаннями, вміннями, навичками) він утворює внутрішні передумови діяльності. Розвиток здібностей при цьому відбувається немовби за спіраллю: наявний рівень створює передумови для переходу на більш високий [2: 418].

Обидві гіпотези об'єднують розуміння єдності здібностей і діяльності, за яким розвиток здібностей відбувається у зв'язку з розширенням кола діяльності індивіда, вдосконаленням їх операційного складу. Проте вони демонструють і відмінне в розумінні проблеми соціального і біологічного – співвідношення різних чинників розвитку здібностей: якщо перша акцентує увагу на соціальному, то друга підкреслює значення біологічного.

У розробку цієї проблеми суттєвий внесок зробили радянські дослідники Б. Ананьєв, Г. Костюк, К. Платонов, С. Рубінштейн і, насамперед, Б. Теплов. У сучасній психологічній науці виокремлюються два основні підходи до вивчення та застосування поняття "здібності" – загальнопсихологічний та диференційно-психологічний [4: 98].

Загальнопсихологічний підхід під здібностями розуміє будь-який прояв можливостей людини (вихідне положення – людина здатна, може здійснювати певну діяльність). Ця точка зору має давні корені. Так, видатний вітчизняний педагог К. Ушинський уважав, що розум є не що інше, як добре організована система знань. Звідси проблема здібностей набуває психолого-педагогічного спрямування і головним постає питання: як ефективніше набувати можливості, зокрема знання і вміння. З позиції цього підходу всі людні здібні, всі все можуть.

Диференційно-психологічний (індивідуально-психологічний) напрям навпаки підкреслює вроджені відмінності між людьми за здібностями. Так, Б. Теплов, визначаючи здібності як індивідуально-психологічні особливості людини, які проявляються в діяльності і є передумовою успішного її виконання, особливо підкреслював три моменти, а саме: здібності – це індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої; здібностями називають не взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішного виконання однієї діяльності або багатьох діяльностей; здібності не зводяться до тих знань, навичок або умінь, які вже вироблено у певної людини, а сприяють легкому і швидкому їх набуттю [1].

Концепцію Б. Теплова багато в чому поділяли інші дослідники, наголошуючи на зв'язку здібностей із розвитком. Так, С. Рубінштейн вважав, що здібності розвиваються за спіраллю: реалізація можливості, яка є здібністю одного рівня, відкриває нові можливості для розвитку здібностей вищого рівня [3].

На думку В. Моляка, здібностям властива своєрідна розгалуженість, взаємозв'язок із вродженими задатками. Вони розвиваються в процесі діяльності, переплітаються з низкою особистісних властивостей і особливостей, тому варто говорити про здібності як систему (чи підсистему в системі особистості), що поєднується і взаємопов'язана з іншими системами (підсистемами) [5].

Отже, здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують успіх у діяльності та спілкуванні, легкість в оволодінні знаннями, вміннями, навичками. Здібності не можуть бути зведені до знань, умінь і навичок, які має людина, однак здібності забезпечують їх швидке набуття, фіксацію й ефективне практичне застосування. Успішність у діяльності забезпечується не однією, а системою різних здібностей, при цьому вони можуть взаємокомпенсуватися [6: 81].

У сучасній науці здібності визначаються як яскравий прояв певної характеристики функцій, який зумовлений вродженими задатками. Функції характеризують здатність того чи іншого органа виконувати ту роль, для якої він створений природою. Кожна функція має ряд характеристик, за якими можна виміряти рівень їх реалізації [4: 98-99]. Таким чином, психофізіологічною основою розвитку здібностей є функціональні органи, а нервово-м'язові системи, що складаються за життя, забезпечують реалізацію відповідних здібностей у діяльності [6: 81].

Усі ці характеристики наявні в кожній людині, проте ступінь вираженості їх у кожній людині різний. Якщо в людини характеристика функції перевищує середній рівень, то говорять про наявність у неї певної здібності, якщо вона набагато нижча – про її відсутність. Отже, поняття "здібність" застосовується для виділення людей, у яких характеристика певної функції проявляється значно більше, ніж звичайно. Зазначимо, що немає людей зовсім без здібностей. Є люди з низьким рівнем розвитку певної здібності, що заважає їй досягти в певному виді діяльності високого результату. Тому варто вести мову про різний ступінь вираженості в людини здібностей (високий, середній, низький), а не про їх наявність чи відсутність [4: 98-99].

Як стверджує С. Сисоева, здібності завжди є результатом розвитку. Вони не з'являються на порожньому місці. Людські здібності виникали й розвивалися в процесі праці, тому вони й виявляються в діяльності, в праці. Здібності як рушійна сила мають вирішальне значення для розвитку науки і техніки, створення матеріальних і духовних надбань, суспільного прогресу. З розвитком праці та суспільного життя людські здібності розвиваються, зазнають змін їх зміст і структура [6: 106].

В основі розвитку здібностей лежать певні природжені особливості людини [6: 81]. На думку Є. Ільїна, різниця прояву в різних людей певної характеристики функцій зумовлена їх вродженими морфо-фізіологічними особливостями, що отримали назву "задатки" здібностей [4: 100-101]. Більшість дослідників погоджуються, що задатки – генетично зумовлені анатомо-фізіологічні властивості різних систем організму. Так, Б. Теплов заперечував спадковість здібностей. Згідно з його концепцією, вродженими можуть бути лише анатомо-фізіологічні й функціональні особливості людини, які створюють певні передумови для розвитку здібностей. Залежно від сутності задатків формуються внутрішні стимулятори спрямованості людини до певної діяльності: інтереси, пізнавальні потреби, система мотивації, бажання добиватися високих успіхів у конкретній діяльності [7].

Задатки багатозначні, але вони є лише передумовою розвитку здібностей, їх висхідним моментом. Характерним для задатків є те, що вони самі по собі ще ні на що не спрямовані, тобто не мають якісної визначеності, змістового компонента. Здібності, розвиваючись на основі задатків, зумовлюються, але не визначаються ними. Задатки впливають (але не вирішальним чином) на процес формування і розвиток здібностей, які формуються прижиттєво у процесі діяльності й виховання. Задатки зумовлюють різні шляхи формування здібностей та впливають на рівень досягнень, швидкість розвитку здібностей.

Зміст задатків змінюється з віком у зв'язку з дозріванням мозку [2: 419], при цьому проходячи певний віковий розвиток [6: 81]. "Здібності людини – це внутрішні умови її розвитку, які формуються в сукупності з задатками під впливом зовнішніх умов у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем" [8: 115]. Тому, з психологічного погляду правильно буде говорити не про природженість здібностей, а про природженість задатків [6: 81]. Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями, а відтак не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним і позаутробним розвитком [6: 107].

Особливістю задатків, на думку Є. Ільїна, є те, що вони можуть одночасно входити до різних здібностей. Рівень розвитку здібності залежить не від одного якогось задатку, а від їх кількості та специфіки поєднання. Проте в одній людині стосовно певної функції природних задатків може бути три чи чотири, а в другій – лише один-два. Отже, чим більше в людини задатків, тим вищий рівень розвитку здібностей [4: 100-101].

Задатки не визначають повністю розвиток здібностей. Так, С. Сисоева зазначає, що на ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинути різні здібності. Не всі вроджені задатки людини обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, коли бракує відповідних умов для переростання їх у здібності, так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст тих психічних властивостей, які містить кожна здібність і які формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом [6: 108]. Умовами розвитку здібностей, на думку дослідниці, є насамперед обставини життя людини: життя в суспільстві, наявність соціально-культурного середовища; навчання в дитинстві користуватися відповідними предметами; участь у діяльності і спілкуванні; наявність кола людей, які здатні передати необхідні знання, уміння і навички за допомогою ефективних засобів і методів навчання і виховання; відсутність у людини з народження суворой запрограмованості поведінки, наявність незрілості мозкових структур з їх здатністю до наступного формування шляхом навчання і виховання [6: 81]. Таким чином, у процесі формування специфічно людських здібностей (лінгвістичних, музичних, математичних, педагогічних тощо) дослідники простежують фундаментальну закономірність: здібності з'являються і розвиваються лише в процесі відповідної діяльності [2: 419], тобто здібності й діяльність органічно взаємопов'язані [6: 117].

Важливим моментом розвитку здібностей є комплексність – одночасне вдосконалення декількох взаємодоповнюючих одна одну здібностей. При цьому розвиток здібностей підпорядковується явищу

компенсації [7: 14-305]. Так, Б. Теплов у своїх дослідженнях доводить, що однією з найважливіших особливостей психіки людини є можливість надзвичайно широкої компенсації одних властивостей іншими, завдяки чому відносна слабкість якоїсь однієї здібності зовсім не позбавляє можливості успішного виконання навіть тої діяльності, що найщільніше пов'язана з цією здібністю. Відсутня здібність може бути в дуже широких межах компенсована іншими, високорозвиненими в людини [7].

Здібності не лише спільно визначають успішність діяльності, але й взаємодіють одна з одною, впливають одна на одну. Залежно від наявності й міри розвитку інших здібностей, які входять у комплекс, кожна з них набуває іншого характеру. Такий взаємний вплив виявляється особливо сильним, коли йдеться про взаємозалежні здібності, які спільно визначають успішність діяльності [6: 82].

У сучасній психології розрізняють загальні й спеціальні здібності. Загальні здібності – властивості індивідуальності, що зумовлюють діапазон можливостей людини: її здатність до освоєння культури, навчання, різних видів діяльності. Спеціальні здібності – властивості індивідуальності, які забезпечують успішність виконання певної діяльності. Вони також мають багаторівневу природу, а тому ґрунтуються на відповідних задатках, потребують систематичних і наполегливих вправ, що зумовлюють їх розвиток, передбачають ставлення індивіда до них як до засобу розв'язування життєво важливих завдань [2: 425].

Зазначимо, що у дослідженнях проблеми здібностей, йдеться не лише про окремі види здібностей, але й про різні рівні їх розвитку. Так, П. М'ясоїд, з позицій системно-діяльнісного аналізу психіки в існуванні здібностей виокремлює ряд рівнів, а саме: *органічний* – задатки, біологічний інтелект; *індивідуальний* рівень, на якому функціонують власне здібності, психометричний інтелект; *особистісний рівень*, на якому індивід певним чином ставиться до своїх здібностей і у певний спосіб використовує їх для досягнення своїх цілей (соціальний інтелект). Найповніше здібності виявляються у творчості особистості, а найвищим рівнем їх розвитку є талант – здібності, які виявляються в суспільно визнаних здобутках [2: 420]. Таким чином, автором зроблено висновок, що здібності – це властивості індивідуальності, що мають складну багаторівневу природу. На органічному рівні вони виступають як біологічні, генетично зумовлені задатки здібностей; на індивідуальному – власне здібності, які розвиваються в процесі відповідних діяльностей і залежать від соціального; на особистісному – це ставлення індивіда до здібностей як до засобу реалізації певного способу життя. Останній – власне психологічний вимір здібностей, пов'язаний із вибором і здійсненням індивідом свого життєвого шляху [2: 422].

У свій час ще Б. Теплов наголошував на тому, що окремі здібності не просто співіснують незалежно одна від одної [7]. Кожна здібність змінюється, набуває якісно нового характеру залежно від наявності та ступеня розвитку інших здібностей. Тобто, окремі здібності ще не забезпечують можливість успішного виконання конкретною людиною тієї чи іншої роботи. Цього можна досягти завдяки *обдарованості*, яку розуміють як якісне своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху під час тієї або іншої діяльності. Б. Теплов наголошує на тому, що обдарованість слід розглядати насамперед у якісному, а не в кількісному плані: наука має надавати практиці способи аналізу обдарованості людей у різних сферах, а не прийоми її виміру. Головне не в тому, що одні люди більше, а інші менше обдаровані. Набагато важливіше те, що різні люди мають різну якісну обдарованість і різні якісні здібності [7].

Коли рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей високий, йдеться про загальну або спеціальну *обдарованість* – передумову творчих досягнень [2: 425].

Виходячи з вищезазначеного, під обдарованістю, як правило, розуміють розвиток здібностей особистості до рівня вище за умовно "середній", завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній сфері діяльності. При цьому здібності не просто співіснують одна з одною, а набувають іншого характеру залежно від наявності та ступеня розвитку інших здібностей. Це якісно нове утворення, а не сума n-го числа здібностей. Тому обдарованість у різних людей відрізняється не тільки рівнем прояву, а й якістю (індивідуальністю) [4: 105].

За рівнем і мірою розвитку здібностей виділяють: талант – таке поєднання здібностей, які дають людині можливість успішно, самостійно й оригінально здійснювати певну складну діяльність, а також геніальність – вищий рівень розвитку здібностей, який забезпечує досягнення особистістю таких результатів творчої діяльності, які складають епоху в житті суспільства, в розвитку культури [9: 38]. Передумовою розвитку таланту є задатки людини, які можуть перетворюватися на реальність за наявності сприятливих чинників. Тобто, талант можна розглядати як поєднання генетично зумовленої обдарованості з працею. Він є обов'язковою підструктурою геніальності. Відмінність геніальності від таланту полягає в ступені обдарованості й суспільній значущості творчості: геній створює нову епоху у своїй галузі [6: 83].

Отже, сучасні дослідники розглядають обдарованість як вищий рівень розвитку здібностей, який супроводжується високими досягненнями у певній галузі діяльності [10: 119]. Таким чином, здібності й обдарованість є феноменами одного порядку в тому розумінні, що вони переходять від нижчого рівня до вищого шляхом розвитку здібностей і підкоряються законам розвитку здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник. – К.: "Професіонал", 2004. – 304 с.
2. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – 2-ге вид., допов. – К.: Вища шк., 2001. – 487 с.
3. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
4. Ильин Е.П. Психология: Учебник для средних учебных заведений. – СПб.: Питер, 2004. – 560 с.
5. Моляко В.О. Техническая творческая одарённость // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 27-32.
6. Сисоева С.О., Поясок Т.Б. Психология і педагогіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів педагогічного профілю традиційної і дистанційної форм навчання. – К.: Міленіум, 2005. – 520 с.
7. Теплов Б.М. Избр. тр.: В 2 т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 1. – С. 14-305.

8. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1995. – 236 с.
9. Бондарчук Е.И., Бондарчук Л.И. Основы психологии и педагогики. - К.: МАУП, 1999. – 168 с.
10. Музика О.Л. Творчість з позицій суб'єктно-ціннісного аналізу // Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти: Наук.-метод. зб. / За ред. М.М. Забродського. – Київ-Житомир: ЖОППО, 2006. – 196 с.

Матеріал надійшов до редакції 22.01.2007 р.

Антонова Е.Е. Проблема соотношения способностей и одарённости.

В статье анализируются подходы к пониманию сущности понятия „способности”, рассматриваются возможности их развития в процессе включения личности в разные виды деятельности, а также сопоставляются понятия "задатки", "способности", "одарённость".

Antonova O.Ye. The problem of the correlation of the abilities and gifts.

Approaches to understanding the essence of the notion abilities are analysed in the article. The possibilities of their development in the process of the personality indusion into different types of activity, the notions "potential", "abilities", "gifts" are also compared.